

Становище українського села за часів Гетьманату (квітень — грудень 1918 р.)

Розглядаються різноманітні зміни в українському селі часів Гетьманату які у кінцевому підсумку привели до гострого незадоволення селян політикою уряду.

Рассматриваются разнообразные изменения в украинском селе времен Гетьманата, которые в конечном результате привели к острому неудовольствию крестьян политикой правительства.

Сьогодні в аграрному секторі економіки триває процес становлення нової господарської системи, що базується на ринкових відносинах. Це вимагає критичного осмислення минулого та сучасності, історичного аналізу аграрних перетворень. У зв'язку з цим значну актуальність становить проблема вивчення та узагальнення аграрної політики Української Держави П. Скоропадського.

При наявності досить значної кількості загальних та спеціальних робіт з історії Гетьманату до цього часу відсутні праці, в яких би детально аналізувалися складові аграрної політики уряду П. Скоропадського та її вплив на суспільно-політичне життя країни. Із сучасної історіографії слід особливо відзначити праці В. Верстюка та П. Захарченка, в яких автори, з'ясовуючи причини селянського повстанського руху, звертаються до характеристики аграрної політики Гетьманату [1]. Становище на селі у 1918 р. фрагментарно висвітлено в роботах Я. Малика, М. Держалюка, А. Граціозі [2]. Останнім часом з досліджуваної проблеми були підготовлені дисертаційні праці С. Мякоти, Ф. Проданюка, Н. Ковальової [3]. Однак ситуація, що склалась на селі у квітні — грудні 1918 р., потребує додаткового більш глибокого висвітлення.

Враховуючи актуальність проблеми, недостатнє її вивчення в історичній літературі, автор ставить за мету з'ясувати вплив аграрної політики Гетьманату на становище селянства. Для досягнення визначеної мети в статті ставляться такі науково-дослідницькі завдання: виявити особливості аграрних перетворень на селі; проаналізувати ситуацію навколо поміщицьких каральних експедицій; дослідити ефективність роботи земельних та земельно-ліквідаційних комісій на місцях; простежити стан перерозподілу земельної власності.

Оскільки уряд планував провести аграрні перетворення на основі дореволюційних порядків, то в результаті однією з головних проблем на селі у 1918 р. стало питання відновлення власності поміщиків. Щоб уникнути насилля, певна частина селян вважала за краще добровільно повернути майно та землю поміщикам. Зокрема на Харківщині, за повідомленням «Киевской мысли» від 10 травня 1918 р., «селяни почали повертати масами награбоване» [4].

Однак, здебільшого останні не поспішали віддавати поміщицьку власність, сподіваючись на зміну соціально-політичної ситуації у державі, тим більше, що значна їх частина, за визначенням Катеринославського губернського старости, продовжувала дотримуватись «більшовицьких тенденцій» [5]. До такого ж висновку дійшов і співробітник Міністерства внутрішніх справ, який після повернення із відрядження до Сосницького, Новгород-Сіверського, Новозибківського та Гомельського повітів Чернігівської губернії повідомляв 17 липня 1918 р. керівництво про віру селян в новий прихід більшовиків, відхід окупаційних військ та в те, що тоді «...вони отримають усю землю і все майно поміщиків» [6]. А в Проскурівському повіті на Поділлі наприкінці травня «ні один землевласник не ризикнув повернутися у свій маєток, ...так як на цей рахунок лунають цілком певні і недвозначні погрози» [7].

Лише на осінь 1918 р. ситуація на селі стала стабільнішою. Так, Київський губернський

староста генерал Андріанов, повернувшись на початку жовтня 1918 р. із поїздки по губернії, повідомляв співробітників Українського телеграфного агентства, що в усіх повітах, де йому довелося побувати, «життя поступово відновлюється, ... селяни взагалі висловлюють готовність іти на поступки і відшкодувати збитки...» [8]. А Проскурівський повітовий староста лише у вересні 1918 р. міг констатувати повернення селянами поміщикам майна у більшості випадків. У той же час він відмічав, що не досягнута згода лише у тих маєтках, де поміщики вимагають відшкодування у надмірно високих цінах [9].

На жаль, надмірні вимоги великих землевласників були поширеним явищем. І їх до цього, зокрема, провокували недоліки законодавства, такі як надання права потерпілим вказувати «у цифрах приблизних» (підкреслення у документі — Г. Т.) розміри збитків згідно з відповідним рішенням Ради Міністрів від 4 липня 1918 р. [10].

За отриманими газетою «Нова Рада» даними з Херсонщини за липень 1918 р., «там страшенно поширене збирання поміщиками контрибуції з селян» [11], яка накладається без жодних оціночних комісій, «просто на «око». До того ж, продовжувала газета, траплялися випадки, коли контрибуції на селян накладали навіть ті поміщики, у яких нічого не було пограбовано. Зокрема, в одній волості Єлізаветського повіту, землевласник, не дивлячись на те, що маєток був під опікою земельного комітету і залишився збереженим, усе ж почав вимагати із селян 37 тис. крб. за те, що «...комітет користувався з економії» [12]. За повідомленням сільського старости Софіївського товариства Терсько-Олексіївської волості Бахмутського повіту, що на Катеринославщині, поміщик О. Бандиш за допомогою австрійських військ вимагав від товариства сплати 4822 тис. крб., причому ця ціна була визначена самим поміщиком [13].

«Тепер якраз доходить з Поділля, Волині і других частин Української держави скарги, що знову викликають перед нами марево українського селянського пекла», — писала 25 вересня 1918 р. про ситуацію з накладенням надмірних контрибуцій польськими землевласниками на селян газета «Ukrainische Blatter» [14].

Командування австрійсько-угорських військ визнавало в серпні 1918 р., що вимоги поміщиків, навіть якщо вони справедливі, «...підливають масло в огонь, тим більше, що частина поміщиків стає на егоїстичну точку зору...» [15]. Однак таке визнання командування не завадило німецько-австрійським частинам приймати участь у каральних експедиціях на селах, щоправда, ініційованих здебільшого самими поміщиками. Так, управляючий маєтком О. Петричек при селі Новоселки на Київщині І. Лашинський просив 18 травня 1918 р. повітового старосту направити в село «...невелику військову команду, щоб населенням відчувалась реальна сила, що може відновити порядок...» [16].

... опомогою до військових зверталися і представники місцевої адміністрації. Зокрема, Подільський губернський староста 5 червня 1918 р. просив командира 129-ої австрійсько-угорської бригади дати розпорядження частинам допомагати повітовим старостам Поділля проводити в життя закон про відновлення права власності [17]. Про небезпеку такого відвертого використання військових частин Центральних Держав писав 29 липня 1918 р. Ольгопільський повітовий комендант, пояснюючи, що австрійське військо на кожне село накладає контрибуцію в розмірі від 30 до 100 тис. крб., що, в свою чергу, «...хвилює населення, дратує його і дякуючи тому, що декотрі з селян не мають змоги внести свого пайка в склад контрибуції, були вже в однім селі випадки самогубства» [18].

Потрібно відмітити, що австро-угорські війська по-різному поводитися з селянами, зокрема, в залежності від національного складу частин. Так, Брацлавський повітовий староста відмічав у серпні 1918 р., що у місті Тростянець селяни зовсім відмовляються повертати власникам майно, а

з боку австрійських частин, які там складаються з слов'ян, не вживаються необхідні заходи, не дивлячись на неодноразові звернення місцевої адміністрації [19].

Тим більший подив і обурення на цьому фоні викликали надмірні вимоги щодо негайного відновлення власності не лише українських поміщиків, але й ряду представників місцевої адміністрації. Зокрема, Липовецький повітовий староста Носенко попереджав селян, що в разі неповернення власності поміщикам, відповідальність буде нести усе село [20]. Така практика приносила чи не найбільше шкоди, оскільки налаштовувала проти нового уряду як бідних, так і заможних селян. Недаремно в повідомленні Чернігівського губернського старости Міністерству внутрішніх справ про ситуацію в Новгород-Сіверському повіті від 30 вересня 1918 р. було відмічено той факт, що села, де були розгромлені поміщицькі маєтки, охоче приєднуються до більшовиків, а де економічній не було — незадоволені діяльністю останніх [21].

Насильницька практика повернення майна, не розрізняючи винних і невинних, провокувала появу нової хвилі незадоволення селян. Під тиском подібних обставин влітку 1918 р. почав дещо змінюватись характер оголошень щодо повернення поміщицького майна з боку представників місцевої адміністрації. Так, 25 липня 1918 р. Подільський губернський староста Кисельов повідомив населення, що всі збитки будуть стягуватися лише з винних у пограбуваннях.

Селянам рекомендувалось у письмовій формі укладати добровільні угоди із поміщиками, а всі непорозуміння вирішувати через земельно-ліквідаційні комісії [22]. Саме за їх допомогою уряд намагався узгодити інтереси селян та землевласників. Хоча статут про їх утворення вийшов 15 липня 1918 р., більшість комісій розпочали роботу лише у вересні та на початку жовтня 1918 р.

Так, Київський губернський староста генерал Андріанов на початку жовтня 1918 р., повернувшись із поїздки по губернії, констатував початок діяльності комісій «майже по всіх повітах...» [23]. Але становище мало чим змінилось навіть з їх відкриттям. Зокрема, згідно «Церковного літопису» Подільської єпархії, у селі Козачек «збитки у десятки і сотні тисяч звичайно комісією присуджувались і накладалися на усе село...» з огляду на складність визначити дійсних винуватців грабунків [24].

Характер діяльності комісій на місцях дає змогу з'ясувати, наприклад, доповідь чиновника з особливих доручень при Міністерстві внутрішніх справ, який знайомився із діяльністю Остерської повітової земельно-ліквідаційної комісії на Чернігівщині. За його свідченнями, комісія відкрилася 15 вересня 1918 р., про що були розіслані повідомлення усім волосним і земським управам, але селяни так і не дізналися про її існування. Хоча членам комісії було відомо про стягнення грошей представниками місцевої адміністрації з селян на користь поміщиків (Остерський повітовий комендант отримав від жителів села Богданівки 200 тис. крб. контрибуції), вони не порушували питання про припинення стягнення і передачу справи до діловодства комісії. За висновком чиновника з особливих доручень, повітовий староста Вишневський перевищив свої службові повноваження, віддавши наказ коменданту про стягнення грошей з селян (у коменданта була в розпорядженні кінна сотня), хоча йому, як голові земельно-ліквідаційної комісії, необхідно було підготувати і розглянути справу на її засіданні. За час з 12 вересня по 2 жовтня до Остерської комісії надійшло лише 12 заяв про збитки, але і по цих справах не було вжито жодних заходів [25].

Землевласники, не розраховуючи на задоволення своїх претензій до селян шляхом подачі заяв до комісії, наполягали на продовженні стягнення грошей із селян у порядку, прийнятому комендантом, тобто із застосуванням збройної сили. На думку остерського поміщика Мацка, обмеження діяльності комісії лише виданням рішень звучує їх дієвістю, так як селяни, дізнавшись про результати, встигають «забарикадуватися». Тому Мацко порушував питання про розширення

прав комісій, надавши їм право здійснювати стягнення, а також накладати штраф на свідків, які не з'явилися за викликом. Оскільки земельно-ліквідаційні комісії склалися, згідно із статутом, як із представників землевласників, так із селян, то напевно участь останніх при виконанні рішень комісії була все ж кращим виходом із ситуації, ніж перекладання цих функцій лише на силові структури.

Зовсім протилежними були підходи до діяльності земельно-ліквідаційних комісій міністра внутрішніх справ Кістяковського, який у телеграмі від 10 вересня 1918 р. до повітових старост розмежував їх обов'язки із функціями інших членів комісії. Якщо до компетенції старост міністр відносив повернення власникам майна за допомогою державної варти, то до обов'язків комісії — лише встановлення розміру збитків від погромів [26].

У результаті, не надто рахуючись з діяльністю комісій, поміщики продовжували чинити самосуд, використовуючи для цього українські чи німецько-австрійські військові частини. Більше того, влітку 1918 р. поміщики почали ставити перед урядом питання про утворення власних добровільних загонів з метою охорони власності від повсталих селян. Так, Союз земельних власників Ніжинського повіту 21 липня 1918 р. у зверненні до Київського обласного союзу земельних власників вказував на необхідність об'єднання хліборобів у організацію, здатні до самооборони, які б стояли на обліку і під керівництвом державної варти [27].

В обставині розгортання селянської війни уряд пішов назустріч вимогам землевласників. 13 серпня 1918 р. міністр внутрішніх справ Кістяковський надіслав губернським старостам Київської, Полтавської та Чернігівської губерній (райони, де було найбільше селянських повстань) телеграму, в якій визначав порядок формування загонів, утримування яких під час військових дій брав на себе уряд. У додатку до телеграми міністр рекомендував призначити у кожному повіті особливого інспектора для допомоги повітовим старостам у зборі добровольців і для нагляду за особовим складом останніх [28].

Дещо пізніше, 17 жовтня 1918 р., Радою Міністрів була ухвалена постанова про організацію добровільних дружин, формувати які на місцях доручалось міським отаманам, губернським та повітовим старостам при співучасті місцевих громадських організацій [29]. На їх організацію з державного бюджету було асигновано 5 млн. крб. [30].

Таким чином, уряд збройною силою намагався подолати опір селянства. Хоча для цього існував і значно дієвіший спосіб стабілізувати ситуацію на селі, а саме: провести земельну реформу. Як справедливо зазначав автор статті «Готуються» С. Пилипенко, яку опублікувала 14 жовтня 1918 р. газета «Народна воля», «...заспокоїти розбурхані селянські маси зараз і забезпечити себе від частуїв сільського пролетаріату на потім — можна тільки землею. Іншого виходу, за браком... ерозивної промисловості, ненаалагодженої еміграції, слабкі надії на інтенсифікацію сільського господарства на Україні немає» [31]. А співробітники Імперського королівського генерального консульства у Одесі 6 вересня 1918 р. у доповіді міністру Стефану Буріану «Націоналізм і нова орієнтація» відмічали: «Як би однак не склалися умови у Великоросії, на Україні отримає верх всякий, хто дасть аграрну реформу і відверне селян від соціалістичних ідей, зробивши їх самих власниками» [32].

Хоча тимчасовим законом про купівлю-продаж землі поза міськими оселями від 14 червня 1918 р. і був покладений початок державного регулювання перерозподілу земельної власності в Українській Державі, але просувався він надзвичайно повільно. По-перше, через відсутність достатнього земельного фонду для наділення селян землею. По-друге, через затримку діяльності державного земельного банку (далі — ДЗБ). По-третє, через затягування формування земельних комісій на місцях, до компетенції яких, згідно з статутом від 15 липня 1918 р., входив нагляд за

виконанням вищеназваного закону.

Лише 18 вересня 1918 р. наказом міністра земельних справ В. Колокольцева були призначені голови губернських земельних комісій: Волинської — В. Кірпічніков, Харківської — В. Акнієв, Київської — Д. Родзевич, Катеринославської — фон Лодієнфельдтсаль Карл, Полтавської — Б. Лук'янович, Чернігівської — Р. Камінер, Подільської — С. Куполь-Яснопольський, виконуючий обов'язки голови Херсонської губернської земельної комісії — Й. Непокочицький [33]. Голови повітових земельних комісій були призначені 10 жовтня 1918 р.

Після видання закону від 14 червня 1918 р. на місцях почали відкриватися посередницькі бюро з продажу та купівлі землі. В основному їх створювали організації хліборобів-власників. Так, газета «Родной край» повідомляла 11 липня 1918 р. про відкриття такого посередницького бюро при Союзі хліборобів-власників Полтавської губернії [34]. Бюро приймало на себе посередницькі операції з продажу нерухомих маєтків, а саме: пошуки покупців, оформлення документів у судових і адміністративних установах, а також у страхових товариствах, у Селянському, Дворянському, Державному та Акційному банках. Через пресу бюро повідомляло, що ставить своїм основним завданням надання малоземельному і безземельному селянству широкої допомоги у придбанні землі за «обмежену процентну винагороду» [35]. На 18 жовтня 1918 р. до даного бюро надійшло заяв на продаж понад 60 маєтків загальною площею у декілька десятків тисяч десятин, із яких декілька були продані.

Оскільки відкриття ДЗБ затягувалось, операції з купівлі-продажу землі та надання кредитів почали проводити місцеві банки. Зокрема, про початок таких операцій повідомляв 22 серпня 1918 р. у місцевій газеті «Земские известия» Лебединський повітовий кооперативний Союз-банк установ дрібного кредиту [36]. Влітку на місцях була поширена «соціальна листівка» про порядок операцій із землею, яка заохочувала населення брати позики в кооперативних установах, починаючи від місцевих кредитних товариств до Українського народного кооперативного банку [37]. Відкривались також і приватні землевпорядкувальні бюро, як, наприклад, у місті Лебедин на Харківщині, які мали на меті «...у порядку приватної ініціативи сприяти наділенню селян землею...» [38].

Найбільшу активність щодо придбання землі проявляли, звісно, заможні хлібороби, які, у свою чергу, були незадоволені встановленою нормою у 25 десятин. До речі, ця земельна норма була душовою, а тому окремі сім'ї могли придбати до декілька сотень десятин землі в залежності від їх складу та фінансових можливостей. Правління Радомисльського повітового союзу хліборобів-власників повідомляло 16 вересня 1918 р. у місцеву земельну комісію, що бажаючих продати землю є багато, причому ціна десятини землі коливається від 1 до 2 тис. крб.

Головною перешкодою до укладення земельних угод правління вважало ще існуючу віру в селянства, що «...колишні революційні часи повернуться і що поміщицька земля ще може дістатися даремно...» [39]. Використовуючи такі пояснення, правління Союзу ставило перед комісією питання про дозвіл у випадку продажу землі і відмови від купівлі її місцевими селянами, продавати наділи за тими ж цінами без обмеження. Але такий дозвіл був у компетенції лише міністра земельних справ.

Самими представниками уряду робилися різні висновки щодо ходу земельної реформи. Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб в інтерв'ю кореспонденту «Berliner Tageblatt» наприкінці серпня 1918 р. заявляючи, що «...аграрна реформа здійснена майже сповна...» [40], обгрунтовував такий висновок лише встановленням положення про обмеження набуття землі та відкриттям державного земельного банку. А міністр внутрішніх справ І. Кістяковський, виступаючи у той же час на з'їзді губернських старост, зазначив: «...Чим швидше селянство приступить (курсив газети

— Г. Т.) за допомогою державного земельного банку чи власними силами до купівлі землі, тим глибше будуть закладені основи національного будівництва» [41]. Такі протилежні висновки державних діячів щодо стану земельної реформи тонко підмітили співробітники «Киевской мысли», помістивши даний матеріал 23 серпня 1918 р. під назвою «Две декларации» [42].

Парадоксально, але на селі конкретні спроби налагодити ефективний процес передачі частини поміщицької землі селянам за викуп частіше робили представники Центральних Держав. Наміри, якими вони керувалися при цьому, пояснює, зокрема, телеграма командування Східної Армії австро-угорських військ у консульство Австро-Угорщини від 24 серпня 1918 р. У ній наголошувалось: «Ми набули б дружбу селян і тим самим 90 % населення аграрною реформою» [43].

На Херсонщині представники Центральних Держав таким чином намагалися вирішити земельне питання. По селах посилали запрошення всім селянам, а також поміщикам з'явитися до військової управи, де їм пропонували скласти добровільні угоди щодо купівлі–продажу землі. В протилежному разі призначалася комісія, яка мала визначити вартість землі і знайти спосіб примусити поміщиків продати селянам землю [44].

Не зважаючи на усі подібні домагання, поміщики не охоче йшли на продаж земель. А щоб заспокоїти село, пропонували як, наприклад, Ніжинський Союз хліборобів-власників, «об'явить військовий стан з військово-польовими судами і застосуванням смертної кари...» [45]. За таких умов влітку 1918 р. було навіть важко налагодити сільськогосподарські роботи. Селяни не бажали обробляти поміщицькі поля.

Про фактичний стан землеволодіння на селі писав у жовтні 1918 р. на сторінках «Нової Ради» автор статті «Хлібороби-власники і хлібороби-демократи» М.Кушнір: «...поміщицькі економії нині в дуже безпорадному стані... більшість панів-дідичів і не збирається обробляти свою землю, а віддає її в оренду тим селянам-хліборобам, які з більшою користю для себе і для господарства, а значить і держави викупили б ці землі за повну плату, щоб на своїй власній землі в значній мірі підняти урожайність...» [46].

«У результаті, — писала у серпні 1918 р. газета «Земське діло» (видання Харківської губернської народної ради), — на селі рішуче зростає незадоволення земельною політикою уряду, й в інтересах останнього не сприяти, а запобігти йому» [47].

Отже, факти засвідчують, що стратегічним прорахунком влади була відсутність твердості саме у забезпеченні основної умови здійснення земельної реформи — примусового відчуження державою хоча б частини латифундій, так як добровільно на продаж було виставлено надзвичайно мало землі. Спроби Кабінету Міністрів досягти компромісу між поміщиками та селянами через створення спочатку тимчасових земельних, потім — земельно-ліквідаційних комісій, успіху здебільшого не мали. Запроваджений у комісіях принцип «полюбовного» вирішення справ не спрацював. Поміщики, не сподіваючись на результативність останнього та керуючись своїми егоїстичними інтересами, надавали перевагу силовим методам повернення майна. До того ж, дозволивши 4 липня 1918 р. надавати право поміщикам вказувати розмір збитків, Рада Міністрів сама провокувала їх надмірні вимоги.

Результатом повернення до дореволюційного стану аграрних відносин, з одного боку, і затягування проведення земельної реформи, з другого, стало гостре незадоволення селян політикою уряду.

Актуальною продовжує залишатися проблема подальшого детального дослідження ситуації на селі у 1918 році на основі місцевих архівних матеріалів.

Примітки:

1. Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). — К., 1991; Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. — К., 1997.
2. Малик Я. Земельне питання в Українській Гетьманській Державі // Останній гетьман. — К., 1993.; Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1920 роках. — К., 1998; Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. — М., 1997.
3. Мякота С. Є. Економічна політика уряду Української Держави (квітень—грудень 1918 р.): Автореф... дис. канд. іст. наук. — К., 1997; Проданюк Ф.М. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня — 14 грудня 1918 р.): Автореф... дис. канд. іст. наук. — К., 1997; Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917—1921): Автореф... дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1999.
4. В деревне // Киевская мысль. — 1918. — 10 мая.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВУ України). — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 77. — Арк. 143.
6. Там само. — Спр. 79. — Арк. 11.
7. Там само. — Спр. 76. — Арк. 114.
8. Возвращение губернского старосты из поездки по губернии // Наше время. — 1918. — 6 октября.
9. ЦДАВОВУ України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 144
10. Там само. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 85.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 80. — Арк. 17.
12. Там само.
13. Там само. — Спр. 109. — Арк. 204.
14. Україна в освітленні закордонної преси. Доля українського селянина // Вісти закордонної преси. — 1918. — 1 жовтня.
15. ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 104. — Арк. 76–78.
16. Там само. — Спр. 81. — Арк. 116–117.
17. ЦДАВОВУ України. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 54.
18. ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 114.
19. ЦДАВОВУ України. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 95.
20. ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 71–73.
21. ЦДАВОВУ України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 237.
22. Там само. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 8.
23. Становище на Київщині // Відродження. — 1918. — 5 жовтня.
24. ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 240.
25. ЦДАВОВУ України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 257. — Арк. 11.
26. Там само. — Ф. 2988. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 140.
27. ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 106. — Арк. 80–82.
28. ЦДАВОВУ України. — Ф. 1325. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 128.
29. Ухвалена Радою Міністрів постанова про організацію добровольчих дружин від 17 жовтня 1918 р. // Державний Вісник. — 1918. — 26 жовтня.
30. Ухвалена Радою Міністрів постанова про асигнування 5 млн. крб. на організацію добровольчих дружин від 17 жовтня 1918 р. // Державний Вісник. — 1918. — 26 жовтня.

- 31.Пилипенко С. Готуються // Народна воля. — 1918. — 14 жовтня.
- 32.ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 104. — Арк. 92—99.
- 33.ЦДАВОВУ України. — Ф. 1061. — Оп. 1. — Спр. 147. — Арк. 92.
- 34.Союз хлеборобов-собственников Полтавской губернии // Родной край. — 1918. — № 15
(28 июня — 1 июля).
- 35.Посредническое бюро // Наше время. — 1918. — 18 октября.
- 36.Объявление Лебединской уездной земской управы // Земские известия. — 1918. — 22
августа.
- 37.ЦДАВОВУ України. — Ф. 1061. — Оп. 3. — Спр. 13. — Арк. 23.
- 38.Объявление // Земские известия. — 1918. — 7 сентября.
- 39.ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 33.
- 40.Две декларации // Киевская мысль. — 1918. — 23 августа.
- 41.Там само.
- 42.Там само.
- 43.ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 104. — Арк. 76—78.
- 44.Земельна справа // Вестник Елисаветградского земства. — 1918. — 23 сентября.
- 45.ЦДАГО України. — Ф. 17. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 93—94.
- 46.Кушнір М. Хлібороби-власники і хлібороби-демократи // Нова Рада. — 1918. — 16
жовтня.
- 47.Катеринин Г. Доля земельного питання на Україні // Земське діло. — 1918. — 9 серпня.